

SELÇUK KERVANSARAYLARI

Dr. OSMAN TURAN

*Dil ve Tarih-Doğrafya Fakültesi
Orta-çağ Tarihi Doçenti*

Selçuk kervansarayları, XIII üncü asırda, Türkiye'nin iktisadî vaziyetini, memlekette cereyan eden ticarî faaliyetleri ve devletin bu hususta takip etmiş olduğu siyaseti anlayabilmek için üzerinde durulması gereken çok dikkate şayan bir mevzudur. Selçuk tarihinin hemen her meselesi ve her mevzuu gibi bunlar da, kitabeleri ve mimarî ehemmiyetleri hakkındaki tasvirî mahiyette mahdud bazı yazılar istisna edilecek olursa, henüz tarihi bakımdan ciddi hiçbir tetkike tâbi tutulmamıştır, ki bunların mühim sayılacak olanları yeri geldikçe burada zikredilecektir. Uzaktan bakılınca bir kale, içlerine girildiği zaman bir yolun bir konak menzilinde kervan kabilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilâta malik olan bu binalar ne kemiyet ve ne de keyfiyet bakımından İslâm dünyasının başka bölgelerinde emsaline rastlanamayacak bir kıymet taşırlar. Selçuk sultanları ve yüksek devlet adamları büyük ticaret yolları üzerinde hemen her menzillik (takriben 30-40 kilometrelik) mesafede bir kervansaray yaptırmışlardır. O şekilde ki, bu kervansarayların harabeleri bizim için bu devrin tarihî yollarını ve ehemmiyetlerini tesbit edecek canlı vesikalardır. Fakat Selçuk devrinin ticarî faaliyetlerini anlamak için kervansarayların tetkiki ne kadar lüzumlu ise kervansarayları doğuran âmilleri ana hatlarıyla bilmek de o nisbette zarurîdir. Bu münasebetle bu husus için, çok umumî de olsa, burada kısa bir bilgi vermek faydalıdır.

I.

Anadolu'nun müslüman ve hıristiyan kavimler arasında bir köprü vazifesini görüp dünya ticareti bakımından büyük bir ehemmiyet kazanması Selçuk istilâsının mes'ud neticelerinden biridir. Memleket Bizans idaresinde iken dünya ticaretinin aldığı istika-

met ve içerisinde bulunduğu şartlar bu topraklar için hiç de müsait değildi. İslâm ve Hıristiyan âleminin çarpışma sahası olan Anadolu, bu münasebetle muntazam ve geniş ticarî münasebetlere elverişli olmadığı gibi, harplerin verdiği tahribat da iktisadî inkişafa engel idi. Bundan dolayı asırlarca medenî İslâm memleketlerinde rağbetle aranan Şimal kürkleri, bütün İslâm devletlerinin ordularını besleyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyeleri, en yakın ve tabii bir yol olan Anadolu'dan değil, ancak Harezmi ve İran vasıtasıyla gidip İslâm ülkelerine dağlıyordu. Diğer taraftan kara yolları gibi, XI inci asıra kadar, deniz yollarının aldığı istikamet de Anadolu'yu tamamiyle bunların yarattığı ticarî faaliyetler dışında bırakıyordu: Akdeniz'in doğu, batı ve güney kıyıları İslâm kavimlerinin eline geçtikten ve geçit yerleri onlar tarafından işgal edildikten sonra bu deniz bir İslâm gölü haline geldi¹. Bu durum Avrupa'da şehir hayatını ve iktisadî imkânları felce uğratarak feodal (derebeylik) cemiyetin doğmasına sebep oldu. Bu suretle yalnız Müslüman ticaretine münhasır kalan Akdeniz gemicilerinin Anadolu limanlarına uğramalarına lüzum ve imkân kalmamıştı. Müslüman hâkimiyetinde iken Akdeniz ticaretinin istikameti Orta Asya'dan Bağdad'a, oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. Bu umumî çizgiler, Bizanslılar idaresinde iken Anadolu'nun maruz bulunduğu iktisadî gerilemenin sebeplerini izah eder.

Selçuk istilâsı Anadolu'yu İslâm dünyasının geniş iktisadî ve ticarî faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Artık cenuptaki medenî İslâm memleketleriyle şimal kavimleri arasında cereyan eden ticarî mübadeleler için siyasi engeller ortadan kalkarak Anadolu yolu büyük bir ehemmiyet kazandı. Fakat bu vaziyet Selçuk istilâsı vuku bulur bulmaz birden teessüs edemedi. Bunun için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırmak ve rakip hanedanları ortadan kaldırarak Anadolu'da millî birliği kurmak gerekiyordu. Gerçekten ancak bu şartların sağlandığı XII inci asrın sonlarına doğrudur ki, Türkiye'de ticarî faaliyetler geniş bir ölçüde başladı ve memleket her türlü medenî gelişmeler için imkânlar bulabildi. Türklerin Anadolu'ya

¹ İbn Haldun'un çok güzel ifade ettiği üzere « Artık hıristiyan kavimler Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdüremiyorlardı ».

yerleşmeleri sırasında Akdeniz ticaretinde vukua gelen inkılâp ta, Türkiye'de şimal-cenup istikametinde tekâsûf eden ticarî faaliyete muvazi olarak şark-garp istikametinde, ikinci bir faaliyetin doğmasına sebep oldu. Selçuklardan önce İslâmlar, Hıristiyanlara karşı karalarda gerilerken denizlerde bir müddet daha mevkillerini muhafaza edebilmişlerdi. Fakat XI inci asrın sonlarında İslâmlar fâtih Türkler sayesinde karalarda tekrar ilerlemeye başladıkları zaman denizlerde sür'atle çekilme mecbur kaldılar. Bu suretle, evvelki devrin aksine olarak, Akdeniz ticareti tamamiyle hıristiyan kavimlerin eline geçti. Bu ticarî faaliyetler Garpte iktisadî ve medenî hayatın gelişmesine ve yükselmesine, binaenaleyh hıristiyan ve müslüman kavimler arasında geniş bir nisbette münasebetlerin başlamasına, fikrî sahada olduğu gibi, maddî mahsuller hususunda da büyük bir ölçüde mübadelelere yol açtı. İşte o zamanki medenî dünyanın ortasında bulunan Türkiye'nin milletlerarası bir köprü haline gelmesi bu umumî şartların bir neticesidir.

Selçuk Türkiye'sinde cereyan ettiğini müşahede ettiğimiz büyük ticarî faaliyetlerin birinci saiki bu umumî şartların Türkiye lehinde gelişmesi ise ikincisi, hiç şüphesiz, Selçuk devletinin güttüğünü gördüğümüz çok dikkate şayan iktisadî ve ticarî siyasetidir. Filhakika II. *Kılıçarslan*, I. *Gıyâseddin Keyhusrev*, I. *İzzeddin Keykâvus* ve I. *Alâeddin Keykubâd* gibi bu devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının, bu umumî şartların ehemmiyetini tamamiyle kavrayarak, iktisadî ve ticarî faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalarla, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurduklarını görüyoruz. Onlar fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadî gayeleri ilk plâna almak suretiyle yapmış ve ona göre ayarlamışlardır. Bu gaye bizzat devrin kaynaklarında da açık olarak gösterilmektedir. Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticarî mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirdiler ve onlara her türlü yardımlarda bulundular. Türkiye'ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar verdiler, en az bir gümrük tarifesi tatbik ettiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya emtiası denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden tazmin edilmekte idi, ki bu Selçuk devletinin bir devlet *sigortası* tatbik ettiğini gösterir. Bu keyfiyet dünya ticareti tarihi

için de çok ehemmiyetlidir. Zira ticaret tarihiyle uğraşanlar sigorta müessesesinin zuhurunu ancak XIV. asıra, Ceneviz ve Venediklilere, kadar çıkarmaktadırlar. Devletin giriştiği bu tedbirler arasında ticaret kervanlarının, bazı yollarda, askerî müfrezeler idaresinde sevk edilmesi, تنها yerler ve geçitler gibi tehlikeli sahalarda muhafız kuvvetler bulundurması keyfiyeti de dikkate şayandır. Gerçekten bir Orta-çağ devleti ne kadar kuvvetli ve âsaişi ne kadar sağlam bir surette temin etmiş olursa olsun o zamanki şartlara göre zengin emtia nakleden kervanların hudutlarda düşman çapullarına, içerlerde göçebe ve eşkiya baskınlarına hedef teşkil edecekleri gözönüne getirilecek olursa bu tedbirlerin lüzum ve ehemmiyeti kendiliğinden anlaşılır. Esasen buna Selçukluların tesirinde bulunan çağdaş diğer bazı komşu devletlerde de rastlamaktayız².

II.

İşte Selçuk kervansaraylarının vücut bulması kısaca işaret ettiğimiz bu umumî şartların ve güdülen bu ticarî siyasetin bir neticesidir. En ehemmiyetli Selçuk kervansarayları, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Anadolu'yu şark-garp, şimal-cenup istikametinde kateden iki büyük milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan Şark-Garp istikametinde olanı Antalya ve Alâiye'den başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varır. Moğollar zamanında Küçük Ermenistan'ın ticarî ehemmiyet kazanması neticesinde, orada, Ceyhan nehrinin biraz şarkında bulunan Yumurtalık (Ayas-Lajazzo) limanı inkişaf ederek Antalya'ya rakip olmuş idi. Buradan Türkiye'ye giren Garp emtiası Küçük Ermenistan içinden geçerek Konya veya Kayseri istikametlerinde Türkiye'ye gelir ve ana yolla birleşirdi. Konya-Akşehir istikametinde gidén ikinci derecede bir yol İstanbul'a ve Garp Anadolu vadilerine vasil olurdu. Tarihi kaynaklara ve bugünkü harabelerine göre bu yol üzerinde bulunan başlıca kervansaraylar şunlardır: Alâiye civarında *Şerefzah Han*'ından (II. Keyhusrev) şimale doğru menzil menzil sıra ile *Evdır Han* (I. İzzeddin Key-

² Selçuk devri ticaretine ait tafsilât yakında neşredebileceğimiz «Orta-Çağda Türkiye iktisadî tarihi» adlı eserimizdedir.

kâvus), *Kırkgöz hanı* (II. Keyhusrev),³ *Susuz Han* ve *İncir Hanı*⁴ (Burdur ve Isparta civarında, II. Keyhusrev), Uluborlu'ya bağlı Dâdil köyünde *Er-tokuş* (I. Keyhusrey-I. Keykubad zamanı)⁵, Akşehir'in garbinde *İshaklı Hanı* (Sahib Fahreddin Ali)⁶, Akşehir ile Ilgın arasında *Altun-aba* (Argıt Hanı)⁷ gibi kervansaraylar vardır. Konya, Aksaray ve Kayseri arasında *Zencirlü*, *Obruk*, *Kaymaz*, *Zazatin* (Sadeddin Köpek), II. *Kılıçarslan*, *Alâaddin Keykubad*, Aksaray - Ürgüç arasında *Hoca Mesud*, *Alâi* (Nevşehir yolunda), *Pervâne*, *Ağzıkara*, *Lâtif* kervansarayları bulunmaktadır⁸. Şimal-Cenup istikametindeki yol Türkiye'ye Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya, Alâiye veya Yumurtalık vasıtasıyla dahil olur, Kayseri'den Sivas'a kadar birinci yolla birleşir; veyahut Suriye, Irak kara yolu Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'dan Tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla, şimalin Kırım sahilinde en mühim limanı olan, Suğdak'a vâsil olurdu. Bu yol, Elbistan'da Malatya, Diyarbekir vasıtasıyla Şarkî Anadolu ve Irak'a ikinci bir kol verir. Bu ana yol üzerinde Kayseri'nin 40 kilometre şarkında *Karatay*, Kayseri ile Sivas arasında, Kayseri'den 40 kilometre ileride, *Sultan Hanı* (I. Keykubad), *Lala*; Sivas ile Tokat arasında sıra ile *Yenihan* (İlhaniler zamanı), *Çiftlik Hanı*, Tokat ile Zile arasında *Hatun Hanı* (Pazar Hanı, II. Gıyâseddin Keyhusrev), daha ileride *Âzine-Pazar Hanı*⁹ gibi meşhur kervansaraylar mevcuttur ki, bütün bunlar ve buldukları yollar ciddi arkeolojik tetkiklere muhtaçtırlar. Bu büyük kervansarayların hemen hepsinin XIII üncü asıra ait olması bu devrin iktisadî ve ticarî vaziyetinin ne kadar ehemmiyet arzetti-

³ Bak R. Riefstahl, *Cenubi-Garbi Anadolu'da Türk mimarisi*, Türk. ter. İstanbul 1941, s. 50.

⁴ F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 88.

⁵ Neşredeceğimiz «Selçuk vakfiyeleri» adlı eserimize bak.

⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler* II, s. 50.

⁷ *Selçuk vakfiyeleri*'ne bak.

⁸ Bu kervansaraylar için İbn Bibî mufassalına s. 230, 234, 591, 593, 611, 613, 621, 623, 626, 692; Aksaray'ı neşr. Osman Turao, 41, 42, 70, 125, 127, 299, 304, 307; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* Berlin 1891, s. 71, 83.

⁹ İbn Bibî, 256; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II, p. 114, 167; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler* I, s. 75.

ğini göstermiye kâfidir¹⁰. Filhakika kervansarayların vücut bulması ile ticarî faaliyetler arasında sıkı bir muvazilik göze çarpar. II. Kılıçarslan zamanında siyasi gelişme ile birlikte ticarî faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir. Sultanlara ait ilk kervansaray, II. Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır.¹¹ Bu hâdise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden müslüman halkı, gaziler, âlimler, tüccarlar getirterek yerleştirmesiyle alâkalıdır¹². Bundan sonra aynı sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. asrın ikinci yarısına kadar devam eder. II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında, hükümdarın zayıf bir şahsiyet olmasına rağmen, ticarî zaruretler ve iktisadî

¹⁰ Yalnız Selçuk devrinin değil, lâik mimarimizin en büyük ve medeniyet tarihimizin en kıymetli âbidelerinden olan kervansaraylarımızın bugünkünden daha fazla tahribe uğramamaları için ilgili makamların teşebbüse girişmelerinin millî ve medenî bir borç olduğunu hatırlatmak lâzımdır.

¹¹ Bugün *Kılıçarslan kervansarayı*'nın mevcudiyetine dair ne bir kitabe ve ne de bu isimde bir harabenin mevcut olduğunu bilmiyoruz. Fakat İzzeddin Keykâvus ile Rüküeddin Kılıçarslan arasındaki mücadeleden bahsederken İbn Bibî (s.591-593) bunun Aksaray civarında bulunduğunu söyler. İbn Bibî, kervansarayı Kılıçarslan veya Sultan hanı adıyla zikreder ki, eserin hülâsasını yapan kardeşi (Houtsma neşri) kervansaraydan yalnız sonuncu adile bahseder. Aksarayî ise daha sarîh olarak Kılıçarslan ribâtının Aksaray civarında olduğunu, Baycu'nun orada kışladığını söyler (s. 42). İbni Bibî muhtasarı sahibinin bu devir tarihini ve bu yolu iyi bilmesi dolayısıyla bu iki adın, yani sultan hanı ve Kılıçarslan hanı adlarının aynı şeye delâlet ettiği şüphesizdir. Halbuki daha sonraları Alâeddin Keykubad tarafından Aksaray'a bir menzil mesafede yaptırılan kervansaraya da *Sultan hanı* adı verilmiş ve verilmektedir. Böyle olmakla beraber İbn Bibî ve Aksarayî, bunu Alâeddin'in adını zikrederek tasrih ederler. Öte yandan Anonim *Selçuknâme* ve *el-Veled üş-Şefik* (s. 297) iki sultan arasında cereyan eden vakayı Alâeddin Kervansarayı yanında meydana gelmiş olarak yazarlar. Hattâ Niğde'li Kadı Ahmed bu muharebede ölen (İbn Bibî, s. 592) dedesi Celâleddin Hutentî'nin mezarını da Alâeddin kervansarayı civarında söyler, ki bu vaziyette ona mensubiyeti dolayısıyla yanlış malûmat verdiğini sanmak mümkün olamaz. Kaynakların vakayı Kılıçarslan veya Alâeddin kervansarayı civarında göstermeleri, kitabe ve harabesinin henüz tesbit edilmemiş olmasına rağmen, birincisinin mevcudiyetinden şüphelenmek tarzında değil, her halde her iki kervansarayın birbirine yakın bir sahada bulunmasıyla izah etmek icabeder.

¹² *Müsâmeret-ül-ağbar* s. 30; *El-Veledüş-Sefik*, Fatih kütüphanesi, No. 4519, s. 191, 292, 293; Anonim *Selçuk-nâme*'de buna dair faydalı kayıtlar vardır.

gelişmeler dolayısıyla, babası Keykubad zamanındaki gibi kervansaray yapma işleri bütün hızıyla devam etmiştir ki, bunu bu devre ait kervansarayların kitabeleri göstermektedir.

III. *

Selçuk kervansaraylarının yapıldığı yerler ve buldukları yollar ile mimari vaziyetleri gibi hususlar üzerinde duracak değil. Burada onların tarihteki ehemmiyet ve rolleri hakkında kaynakların verdiği haberler nisbetinde malûmat vereceğiz. Bu yalnız Selçuk kervansarayları için değil, şimdiye kadar hiç araştırılmamış olan diğer devirlere ait kervansarayların mahiyetini anlamak bakımından da faydalı olacaktır.

Selçuk kervansarayları askeri bakımdan haiz oldukları ehemmiyet dışında, yukarıda işaret ettiğimiz ticarî siyaset icabı olarak, iki mühim gayeyi gözönünde bulundurmaya suretiyle inşa edilmişlerdir :

1. Zengin ticarî emtia nakleden kervanlara, hudut civarlarında düşman çapullarından, göçebe ve eşkiya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamak. Bundan dolayıdır ki, bunlar müstahkem surlarla çevrilmiş, surları üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir. Kervansarayların sağladığı emniyeti, haiz oldukları müdafaa kudretini anlamak, ve ticarî faaliyetlerdeki rollerini meydana koyabilmek için Kerimeddin Aksarayî'nin zikrettiği bir vaka bu bakımdan bizim için çok ehemmiyetlidir : Konya-Aksaray yolu üzerinde (Aksaray'a bir menzil mesafede) bulunan Alâaddin Keykubad Hanı, Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında vukubulan bir muharebede tahribe uğramış ve iki burcu yıkılmıştı. Bu yıkıklık dolayısıyla Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl işlemez oldu. Bu sırada (XIV üncü asrın başları) müellif Kerimeddin, Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuk ülkesi vakıflarına *nâzır* olunca, yıkılan bu iki burcu yaptırdı ve bu sayede yol eski revnakını kazanarak işlemeye başladı. Fakat bu defa, Anadolu'da zulmiyle meşhur olan, Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk beyile mücadeleye girişti. İlyas İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansaraya sığındı. Moğol kuman-

danı, İlyas'ı teslim almak maksadiyle iki ay kadar kervansarayı muhasara etti; 20,000 kişilik okçu kuvvetler yanında zamanın taş atan *arrâde*, ateş saçan *neffâte* ve mancınıklar gibi bütün muhasara silâhları ile gece gündüz uğraştı ise de kervansarayı düşürme ve İlyas'ı elde etmeye bir türlü muvaffak olamadı¹³. Bu malûmat, bize kervansarayların yolların emniyeti bakımından oynadıkları rolü göstermeye kâfidir. Esasen bugünkü vaziyetleri de bu keyfiyeti tamamiyle teyit edecek mahiyettedir. Bu münasebetle yolların korkulu ve geçit yerleri Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet tarafından muhafız askerlere veya vergi muafiyeti karşılığı civardaki köylü halka tevdi edildiği veya bu türlü yerlerde, yolların ehemmiyetine göre kervansaray veya zâviyeler inşa edildiği görülmektedir. Artuk oğulları zamanında (560 hicri) Ahlat'dan Bidlis'e doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler ve köprülerin başlarında fonduk (han)lar yapıldı ki, Bidlis altındaki fonduk üç yüz yolcu, hayvanlarını ve bu nisbette emteayı alacak bir durumda idi¹⁴ Eflâki'nin bir fıkrası yolların emniyeti için kervansarayların ne kadar ehemmiyetli ve zarurî telâkki edildiğini meydana koymak için burada zikre lâyıktır: "Bir gün Sivashlı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muineddin Pervâne ve başka emirlerle birlikte Mevlâna'yı ziyarete gitmiş; Mevlâna ona gelişinin hangi konaktan olduğunu sorunca Fahreddin: "Emir Pervâne hanından,, geldiğini söylemiş. Mevlâna ona bu yol üzerinde Pervâne'nin hanı olup olmadığını sorunca o: "Evet vardır, onun zamanında emniyet ve âsaiş o

¹³ *Müsameret-ül-ahbâr*, s. 229, 304. İrincin kervansaray muhasarasında muvaffakiyetsizliğe uğramasını Aksaray'ının burçları tamine atfederek ona tamir masrafına altı bin ilâvesiyle on altı bin dirhem ceza keserek orada ölen Mogol'ların diyetini tazmin ettirmiştir, ki müellif bunu İrincinin zülümleri arasında zikreder: "Gariptir ki İslâmiyette, hükümet idaresinde memleket vakıfları nazırı için hiyanet töhmeti harabiyet olduğu halde, İrincinin hükümetinde imar sebebiyle olmuştur". Bu kervansaray II. Keykâvus ve IV. Kılıçarslan arasında vukubulan mücadele esnasında (652) Husameddin Bîcâr ve Feleküddin Halil tarafından böyle bir âkibete daha uğramış, kapıları yıkılmış, orada bulunan yolcuların bir kısmı öldürülmüş ve malları yağma edilmişti (İbn Bibî, 613). Bu kapılar III. Gıyâseddin Keyhurev zamanında, 677'de, yeniden yapılmıştı, ki bunu ifade eden kitabesi zamanımıza kadar gelmiştir, (F. S a r r e, *Reise*, s. 36).

¹⁴ *İnb-ül-Azrak Târih-i Meyyafârktı*, varak 189 a. (British Museum).

derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa konsun orada korkusuz konaklıyabilir,, demiştir ¹⁵.

2. Kervansarayların hedef tuttuğu ikinci mühim gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler çok dikkate şayandır. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak anbarları, ticarî eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastahaneleri ve hatta, kayıtlardan çıkarabildiğimize göre, eczahaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncıya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilât ve tesisleri ve bütün bunları, bunlara dair gelir ve masrafları idare edecek *dîvân* (büro) ve memurları vardı. Bu büyük yollar üzerinde yapılan ve umumiyetle yapıcıları Selçuk sultanları ve devlet adamları olan bu muazzam kervansaraylar hep vakıf idiler ve maddî büyüklükleri ve teşkilâtları nisbetinde de zengin vakıflara maliktiler. Bu suretle bu kervansaraylara inen tüccar ve sair her türlü yolcu, zengin olsun fakir olsun, orada her türlü ihtiyacını meccanen görebilirdi. Vakıa tarihî kaynakların azlığı ve henüz çoğuna ait vakfiyelerin elimize geçmemesi dolayısıyla hepsinin vakıf olduğunu bugün için vesikalandırmak mümkün değilse de mevcut kayıtlar ve devrin hususiyeti bu teşmilin tamamiyle hakikate uygun olacağını göstermektedir.

IV.

Kervansarayların vakıfları hakkında Aksarayı'nın, yukarıda, Aksaray civarında bulunan I. Alâaddin Keykubad hanına dair verdiği malûmat dikkate şayandır. Vakıf gelirinden iki burcunun 10000 *dirhem*, yâni harpten önceki Türk parasıyla 20000 lira ¹⁶ ile tamir edilmesi vakıf gelirinin ehemmiyeti ve bir kervansarayın inşası için sarfedilen meblâğ hakkında bize umumî bir fikir verebilir. Aynı suretle Keykubad'ın Kayseri-Sivas yolu üzerinde yaptırdığı diğer kervansaray (*Sultan Hanı*)'nın da vakıf olduğunu

¹⁵ *Menâkıb-ül-ârifin*, Ankara umumî kütüphanesi yazması, (varak 75 a).

¹⁶ Selçuk devrinin para meseleleri hakkında adı geçen eserimizde malûmat vardır.

biliyoruz. Aksaray civarındaki kervansarayın (*Sultan hanı*)¹⁷ büyüklük ve mimarî bakımdan aynı olan bu kervansaray, kitabeleri olmaması dolayısıyla kime ait olduğu, hangi devir ve tarihte yapıldığı şimdiye kadar anlaşılamamıştır¹⁸. Halbuki Memlûk sultanı Beybars'ın Anadolu seferinden bahsederken Kalkaşandı, el-Omarî ve *Baybars tarihi* müellifi bunun da Keykubad'a ait ve vakıf olduğunu beyan ederler. Bu müellifler Baybars'ın Kayseri'den ordusuyla ve birtakım Selçuk devlet adalarını yanına alıp döndüğünden bahsederken, Alâaddin Keykubad kervansarayının *Karatay* kervansarayından daha büyük olduğunu, sultanın, ordusuyla, burada konakladığını, hana ait büyük vakıflar mevcut olup bunlar arasında kuzuları kervansaraya gelen yolculara kesilmek için civarında birtakım vakıf koyun sürülerinin beslendiğini, sultanın askerlerinin bunlardan kesip yediğini söylemişlerdir ki, bu malûmat çok dikkatte şayandır¹⁹. Ehemmiyeti dolayısıyla aşağıda üzerinde fazla duracağımız *Karatay* kervansarayından başka vakıf olduğunu mevsûk olarak bildiğimiz kervansaraylar *Altun-aba* ve *Er-tokuş* kervansaraylarıdır. En eski Selçuk kervansaraylarından (vakfiyesi 598'de) olan ve Akşehir ile Ilgın arasında inşa edilmiş bulunan Altun-aba kervansarayı, onun Konya'daki medresesi ve başka vakıfları için yaptırdığı, vakfiyesinde zikredilmektedir. Fakat kervansarayın pek ehemmiyetli olmaması dolayısıyla olacaktır ki, orada yalnız kervansaraya gelen fakir yolcuların ısınması ve hanın aydınlatılması için gereken odun ve bezirden ve hancıya verilecek

¹⁷ Kitabesi 626 (1229) da yapıldığını göstermektedir (F. Sarré, *Reise*, s. 85, 87).

¹⁸ A. Gabriel, hanın yapıldığı zaman ve bânisi hakkında bazı seyyahların ileri sürdüğü yanlış tahminleri tesbit ve redetmekle beraber kime ait olduğunu meydana koyamadığı gibi inşa tarihini de 650 yılına doğru kabul eder (*Mounuments turcs d'Anatolie*, I., p. 93-98), ki yanlıştır. Keykubâd'a ait olması dolayısıyla 934 den sonra olamaz.

¹⁹ ثم رحل السلطان في اليوم التالي ونزل بمنزلة قريب خان السلطان علاء الدين كيقباد ويعرف بكروانصرای وهذا الخان بنية عظيمة من نسبة خان قرطای وله اوقاف عظيمة و من جمله ما وجد قريبا منه ازواد كثيرة من الاغنام عبثت فيها العساكر المنصوره سألت عنها فقيل : انها وقف على هذا الخان يذبح نتاجها للواردين من جملة الوقوف. *Mesâlik-ül-abşır*, nşr F. Taeschner. s. 16; *Şubh-ul-âşâ*, XIV, s. 161; *Baybars tarihi*, terc. S. Yaltkaya, s. 89.

ödenekten bahsolunmaktadır ²⁰. Vakfiye Konya ile Gorgorom (Beyşehir) yolu üzerinde, Konya'da yerleşmiş Tebriz'li tâcir Hacı Bah-tiyar bin Abdullah'a ait başka bir vakıf kervansaraydan daha bahsetmektedir, ki bunun da burada zikri faydalıdır. Mübarezeddin Er-tokuş'un vakfiyesi onun medrese, mescit ve kervansaray gibi vakıflarına ait ise de ölümünden çok muahhar olan bu vesika-kada onun bu evkafı ve bu arada kervansarayı hakkında hiçbir tafsilât vermemektedir ²¹.

V.

Selçuk kervansarayları hakkında tarihlerin ve vakfiyelerin ver-diği bu kayıtlar mühim olmakla beraber bu muazzam âbidelerin tarihi mahiyetlerini, teşkilât ve işleme tarzlarını kâfi derecede meydana koyacak bir kıymet taşımazlar. Halbuki Celâleddin Karatay tarafından yaptırılan *Karatay kervansarayı* hakkında, gerek tarihi kaynaklar ve gerekse, büyük bir talih eseri olarak, zamanımıza kadar gelen vakfiyesi dolayısıyla, çok daha geniş bir bilgiye sa-hip bulunuyoruz. Bilhassa vakfiyesi, yalnız Karatay kervansarayını değil, bütün Selçuk kervansaraylarının mahiyetlerini meydana koymak için büyük bir kıymet taşımaktadır. Bundan dolayı diğer büyük kervansaraylara ait vakfiyeler bir gün elimize geçecek olursa bu devir tarihi hakkında çok mühim vesikalara malik ola-cağız demektir. XIII. üncü asırda çok faal bir vaziyette olan (in-şası 1240'da) Karatay kervansarayını hakkında, diğer kaynakların kısa kayıtlarından ²² sarfı nazar, en iyi malûmat El-Omarî ve Çal-kaşandı'nın eserlerindedir. Baybars'ın Kayseri seferinde orduda bulunan Muhiddin bin Abdüzzâhir bu seferinden bahsederken yolda uğradıkları mezkûr kervansarayın da güzel bir tasvirini yap-mıştır. Abdüzzâhir'in mektubu Çal ka ş a n d i tarafından aynen nakil ve el-Omarî tarafından da hülâsa edilmiştir. Buna göre "Hanın surları ve surlar üzerinde, köşelerde, kuleleri olup büyüklüğü yük-sekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve mermer gibi cilâlı kırmızı taşlardan yapılmış olup üzerlerinde, kalemle emsalini resmetmek imkânsız olan, nakışlar ve resimler

²⁰ Bu vakfiye için yukarıda adı geçen *'Selçuk vakfiyeleri'* adlı eserimize bakınız.

²¹ Tafsilât *Selçuk vakfiyeleri'*ndedir.

²² Tafsilât *Selçuk vakfiyeleri'*ndedir.

vardır. Kapısının dışında, iki kapı arasında kaldırımla döşenmiş, *Rabâz*²³ gibi müstahkem surlarla çevrili bir yer vardır, ki burada dükkânlar bulunur. Hanın kapıları en iyi demirden yapılmıştır. İçerisinde yazlık köşkler (*Evâvînü's-şayfiyye*), kışlık mekânlar vardır. Kervansarayın güzelliğini, mahiyetini oradan geçmedikçe tasvir etmek imkânsızdır. Yaz ve kış, içinde her şeyi bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastahane (*bîmâristân*), ilâçlar, yatak ve yemek takımları ve ahırlar vardır. Her yolcu derecesine göre misafir edilir. Sultan, yani Baybars, oradan geçerken kervansarayda misafir kaldı. Buna ait büyük vakıflar vardır ki bunlar civarında ve başka beldelerde bulunur. Hanın gelir ve masraflarına ve vakıf gelirlerine bakmak için orada daireler (*devâvîn*), memurlar ve kâtipler mevcuttur. Tatarlar bunun gelirine dokunmadıkları için eskisi gibi işlemeye devam etti,²⁴ Kaynakların hiçbir kervansaray hakkında vermediği bu dikkate şayan malûmat vakfiyenin ehemmiyet ve tafsilâtına rağmen oradaki bazı eksiklikleri ikmal edecek bir mahiyettedir.

645 (1247)'de tanzim edilen vakfiye kervansarayın vakıfları ve masrafları ile onlara ait memur ve müstahdemlerin işlerini idare ve kontrol etmek için *mütevelli*, *müşrif* (müfettiş) ve *nâzır*dan müteşekkil bir heyet tayin etmiştir. Bu münasebetle El-Omarî ve Kalkaşandî tarafından zikredildiği halde vakfiyede kaydedilmeyen bazı vazifeler ve müstahdemler bu heyetin salâhiyetine bırakılmış demektir. Vâkıfın kendisinden sonra kardeşleri ve onların çocuklarına tahsis ettiği tevliyet için vakıf gelirinin altıda biri ayrılmıştır. *Müşrife* yılda 500 *dirhem*, yani harpten önceki Türk parasiyle takriben 1000 lira ve 50 *mudd*, yani takriben 160 kile (bir kile otuz kilo hesabı) buğday maaş tayin edilmektedir²⁵. *Nâzır*'ın maaşı da yıllık 360 *dirhem* ile 24 *mudd* buğdaydır. Kervansarayda yolcuların namaz kılması için yapılan mescide bir *imam* ve *müezzin* tayin edilip bunlardan birincisine yılda 200 ve ikinsine 150 *dirhem* para

²³ Orta-çağda İslâm şehirleri, iç ve dış olmak üzere, iki kısımdan müteşekkil olup dış kısma *zâhir* veya *rabâz*, iç kısma da *bâttın* veya *şehristûn* adı verilir.

²⁴ Kalkaşandî, *Şubh ul-a'sa* XIV, s. 152; el-Omarî, *Mesâlik ül-abşâr*, s. 10; Aynî, *İkd ül-Cümân*, XIX, s. 611, Velyüddin ef. ktp. No. 2391.

²⁵ Bu zamanda kullanılan ölçüler hakkında «Orta-çağda Türkiye iktisadi tarihi» nde malûmat vardır.

ve yirmi dörder *mudd* buğday maaş verilmektedir: Vakfiye kervansarayda bir *muzîf*, bir de *hancı* (*hânî*) gibi vazifeleri birbirine yakın gözüken iki memur tayin etmektedir ki, birincisinin yıllık maaşı 200, ikincisinin 150 dirhem para ve yirmi dörder *mudd* buğday olduğuna göre *muzfi*'in mevkii daha üstün olmak icab eder. Filhakika mevki isimlerine nazaran da bunu tayin etmek mümkündür. Bundan dolayı her halde birincisi, kervansarayın bir nevi iç işleri müdürüdür. Gelen yolcuları kabul eden, onların yemek, yatmak ve diğer işlerini idare eden odur. Hancı da hayvanların hizmetine, ahır işlerine bakmaktadır. Vakfiyenin arkasındaki 646 tarihli zeylinde hancının maaşına 50 dirhem daha ilâve edilerek 200 dirheme çıkarılmıştır, ki bu, aradaki mevki farkı hakkındaki mütalâamıza aykırı değildir. Kervansarayın bir de *havâyîç* memuru (emîr *havâyîçî*) vardır, ki bunun vazifesi şüphesiz hanın erzak ve levazım (anbar) işlerine bakmaktır. Bunun yıllığı 200 *dirhem* para ve yirmi dört *mudd* buğdaydır. Hana gelen hayvanların hastalarına bakmak için orada daimî bir *baytar* bulundurulmakta ve yılda kendisine 100 *dirhem* para ve 24 *mudd* buğday verilmektedir. Hanın ve vakıflarının işlerine bakmak için de *atlı* bir kimse (emîr) mevcuttur, ki buna 100 dirhem para, 24 *mudd* buğday tahsis ediliyor.

Kervansarayda, gelen yolculara parasız yemek pişiren ve dağıtan, bir *aşhane* mevcuttur. Burada yemek pişiren mahir bir *aşçıya* yılda 200 dirhem para ve 24 *mudd* buğday maaş tayin ediliyor. Kervansaraya gelen müslüman - kâfir, hür-köle her yolcuya müsavî olarak günde, her okka yüz dirhem itibariyle, üç okka (yani bir kilogram) ekmek 250 gram pişmiş et ve bir çanak da yemek verileceği şart koşuyor²⁶. Bundan başka bu devrin birçok imâret ve zaviyelerine ait vakfiyelerinde gördüğümüz gibi her cuma akşamı bal helvası yapılarak müsavî bir surette bütün yolculara dağıtılması kaydedilmektedir. Aşhanenin ne kadar yolcuya yemek verebildiği malûm değilse de herhalde hanın istiap edebileceği yolcu nisbetinde olduğu muhakkaktır. Nitekim mutbak için, vakfiyede, satın alınacağı bildirilen takımlar

²⁶ Halbuki yukarıdaki Mısır'lı müellif kervansarayda herkesin derecesine göre misâfir edildiğini söylüyor. Vakıf şartına aykırı olan bu keyfiyetin zamanla böyle bir şekil alıp almadığı şüphelidir. Bu belki Mısır ordusu için istisnâî bir hal olduğundan müellifi böyle bir ifadeye sevk etmiştir.

burada bize bir fikir verebilir. Bu kayıda göre, Kervansaraya eli büyük kâse çanak, yirmi bakır tabak, yüz büyük odun çanak, elli odun tabak ve yine bakırdan mamul on büyük, beş orta, beş küçük tencere, iki büyük kazan, iki büyük leğen vesair mutbak takımları alınacaktır. Bununla beraber bu mutbak takımlarının bütün mevcudu gösterdiğine hükmedilemez. Yolcuların ihtiyaçları yanında onların hayvanları için lâzım olan arpa ve saman da vakfiyede tayin edilmiştir.

Vakfiye Kervansaray içinde bir hamamın bulunduğundan bahsetmiyor. Yalnız zeylinde köydeki hamamını vakfedip kervansaraya gelen yolcuların, köy halkı ve başka yabancıların burada yıkacaklarını zikrediyor. Bununla beraber diğer emsali gibi bunun içinde de bir hamamın bulunması icabeder. Nitekim, yukarıda zikrettiğimiz, El-Omarî ve Çalkaşandî bundan bahsettiği gibi bugünkü vaziyette de harabesi gözükmemektedir²⁷. Bu, sair hususlarda olduğu gibi vakfiyenin bütün teşkilâtı ve memuriyetleri zikretmediği ve bu türlü işleri üç kişilik idare heyetine bıraktığı tarzında izah edilmek icabeder. Köydeki hamamın vakfedilmesi de kervansaraydaki hamamın kifayetsizliğiyle alâkalı olsa gerek. Vakfiyede köydeki hamamcıya 120 dirhem para ve yirmi dört mudd buğday yıllık veriliyor. Bundan başka kervansarayın bir ayakkabıcısı vardır; hana gelen yolcuların ayakkabılarını tamir eder veya ayakkabısı olmıyan fakirlere verilecek yeni ayakkabıları hazırlar. Buna yılda 100 dirhem para ve 24 mudd buğday tahsis edilmiştir. Buna ait malzeme için her yıl ihtiyaç nisbetinde deri ve sahtiyan ve hayvanların nallanması için gerektiği kadar çivi ve nal alınmasını üç kişilik heyetin takdirine bırakmaktadır.

Vakfiyenin kervansarayda hasta olan bütün fakirlerin oradaki ilaç ve meşrubatla sihat buluncaya kadar tedâvi edilmesini şart kılmaktadır ki, bu kayıt el-Omarî ve Çalkaşandî'nin handa bir hastahane (*bîmâristân*) bulunduğu hakkındaki haberini teyit etmekte ve her iki kaynak bu hususta birbirini ikmal etmektedir. Bununla beraber *baytar* ve maaşı vakfiyede zikredildiği halde bir tabib veya hastabakıcının bulunduğu dair bir işaret yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, orada daimî bir tabip bulundurmak müşkülâtı dolayısıyla, her halde hastaların vaziyetine göre, eğer hastalık hafif

²⁷ Bak. Halil Edhem, TOEM. XXXIII, s. 516.

ise bir hastabakıcının nezaretinde basit bir tedavi ile iktifa ediliyor ve eğer hastalık ağır ise Kayseri ve Sivas gibi yakın büyük merkezlerden tabip getirtiliyordu. Nitekim Kütahya'da bulunan Germiyan oğlu Yakup beyin imaretine ait vakfiye kitabesinde imarete hasta olana hekim getirileceği, ilâç verileceği ve bunların ücretinin vakıftan ödeneceği zikrediliyor, ki bizim vakfiyenin bu kaydını bu tarzda izah etmek için ehemmiyetlidir²⁸. Her halde bu hususta daha vazih bilgilere sahip olabilmemiz için diğer büyük Selçuk kervansaraylarının vakfiyelerini elde etmemiz gerekiyor. Diğer taraftan fakir hastalara öldüğü takdirde *tefîn* masraflarının da vakıf gelirinden ödeneceği şart kılınıyor.

Bundan sonra hanın ve mescidin aydınlanması için gerektiği kadar yağ (*zeyt*) ve mum ve ısınması için odunun alınacağını üç kişilik heyetin takdirine bırakmıştır. Vâkıf Karatay, evkaf gelirinin arttığı takdirde, maaşların (*câ mekiyyât*) artırılması ve kervansaray için yeni gelir kaynağı olacak mülk ve akarın satın alınmasını şart kılmaktadır, ki bu cihetler neşredeceğimiz vakfiyede izah edilmiştir. Görülüyor ki, bu tafsilâta rağmen, vakfiye, oradaki diğer birtakım vazife ve tesisleri zikretmemiştir. Bu arada El-Omarî ve Çalkaşandı'nin burada vakıfların gelirini, kervansarayın masraflarını hesap ve idare eden *dîvân* (büro) ve orada çalışan memurlarla dükkânlara dair çok mühim kaydlara hiç temas etmemiştir. Bunun gibi memur ve müstahdemlerin oturdukları evlerin onlara kira ile mi, kirasız mı verildikleri kaydedilmiştir, ki emsali müesseselerde meccanî olduğuna dair malûmatımız mevcuttur. Diğer taraftan kervansarayda sarfedilen ekmeğin nasıl tedarik edildiğinden bahsedilmiyor. Muhakkak ki orada vakfa ait bir fırın mevcuttur. Meselâ 765 tarihli Ali paşa zaviyesinin ihtiyaçları için orada bir vakıf fırını vardır²⁹. Bundan başka yolcuların hamam yapmaları ve yıkanmaları için lâzım gelen sabun da zikredilebilir, ki Niksar'da 723 tarihli Ahi Pehlivan zaviyesi hamamı için on *ritl* sabun tahsis edilmiştir³⁰. Bu, kısmen de vakfiyenin kervansarayın ilk zamanlarına ait olması ve zamanla kadrosunun

²⁸ «*Ve dahi anda* (imârette) kim ki hasta olası olursa ana hekim götürerler, ilâç ettireler ve hekim hakkın vireler ve edviye pahasın vereler ve anda kim ölesi olursa kefen saralar» (İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, s. 82.

²⁹ M. Cevdet, *Zeyl 'ala faşl il-ahîyyet il-feteyân*, İstanbul 1932, s. 288.

³⁰ Aynı eser, 286.

genişlemiş bulunmasıyla ilgili olabilir. Her halde Mısır müellifinin buradan geçtiği zamanda (1377, yani vakfiyeden otuz yıl sonra) yolun ehemmiyeti nisbetinde vakıf gelirinin ve binaenaleyh tesis ve masrafların da artmış olması icabeder, ki bunu vakfiyenin bir iki yıl sonra zeyli bile göstermektedir.

VI.

Moğollar zamanında Küçük Ermenistan vasıtasıyla yapılan geniş ticarî mübadelelerde bu yolun biraz daha ehemmiyet kazanması dolayısıyla kervansarayın da rolünü arttırmış olduğu şüphesizdir. Bu zamanda bu yoldan geçen meşhur İtalyan seyyahı Pegolotti'nin Göksün ile Sivas arasında (şüphesiz Kayseri'ye uğramaksızın) bahsettiği iki kervansaray (*Gavazara*) dan biri Karatay, diğeri de Keykubad kervansarayı olmak icabeder³¹. Tabiatıyla bütün diğer kervansaraylara nisbetle vesika bakımından çok daha iyi bir vaziyette bulunmasına rağmen eldeki malûmat Karatay kervansarayının bütün faaliyeti tarihini meydana koymaktan çok uzaktır³². Şimdiye kadar ilim alemince meçhul kalmış olan bu tarihi malûmat dahi bize Selçuk kervansaraylarının ne muazzam bir teşkilâta sâhib olduğunu, memleketin iktisadî ve ticarî durumunun nasıl bir seviyeye eriştiğini göstermek için bir fikir vermiye kâfidir. Bu bize Selçuk tarihi hakkında henüz başlamamış sayılan çalışmaların ne kadar ümit verici neticeler doğuracağına da bir işaret sayılabilir.

Bu kervansaraya ait masrafları karşılamak için ona yapılmış olan vakıflar da dikkate şayandır. Kervansaraya, o civarda bulunan, üç köy vakfedilmiştir, ki bunlardan biri, hanın arazisi içinde bulunduğu, Sarahor köyüdür. Bu köy sahibine veya kervansaraya nisbetle bilâhara Karatay (*Karadayı*) adını almıştır. Bundan başka, biri Kayseri'de, öteki Behramşah Karahisarı'nda olmak üzere, iki han da kervansarayın mevküfları arasında idi. Diğer taraftan Kayseri şehrinde kira getiren on ev, şehir civarında 36 parça arazi, iki çayır ve Kayseri civarında, Selçuk

³¹ W. He y'd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, p. 113.

³² XVI ci asır tahrir defterinde basit bir zaviye haline gelen kervansaraya ait vakıfların mühim bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu tarafından tımar haline çevrilmiştir, ki bu türlü müdahaleler için daha birçok misaller mevcuttur.

ordularının geçit ve bayram merasim ve eğlencelerinin yapıldığı ovada kâin, Meşhed kasabasındaki dört ev, bir furun, 19 tarla, kervansarayın bulunduğu Karatay köyünde kira getiren 15 dükkân ve sayısı bildirilmeyen birtakım evler de bu vakıflara dahil idi. Vakfiye gelirin artmasıyla yeni emlak ve akarın satın alınarak bu vakıflara ilâve edileceğini söylemesi zamanla vakıfların çoğaldığını tahmine imkân vermekte ise de bu hususta fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız vakfiye'nin zeylinde bu şartın tahakkuk ettiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Bu malûmat bir kervansarayın ne kadar bir geliri istihlak ettiğini ve bütün Selçuk kervansaraylarında memleketin umumî servetinden ne büyük bir yekûnun yolcular hesabına kullanıldığını gösterir. Burada, yolcuların büyük bir kısmının yabancı olması dolayısıyla, bu istihlâkin memleketin umumî menfaati bakımından bir zarar teşkil edip etmeyeceği hatıra gelebilir. Fakat şurasını unutmamak icabeder, ki Selçuk devrinde iç ve dış ticarete gördüğümüz büyük faaliyetler bu kervansaraylar olmaksızın bu derecede inkişaf edemezdi. Bu ticaretin doğrudan doğruya veya dolayısıyla yarattığı iktisadî imkânların büyüklüğü gözönüne getirilecek olursa kervansarayların memleketin umumî menfaati bakımından oynadıkları rol daha kolay anlaşılır ve o zaman için bunun zarurî bir iktisadî tedbir olduğu da meydana çıkar. Yalnız şu kadarını gözönüne getirmekle iktifa edelim, ki Türkiye'nin hakiki inhitatı bu yolların milletlerarası ehemmiyetten düşmesiyle başlar. Bu da Doğu-Batı ticaretinin Akdeniz'den Okyanuslara intikali, Türkiye'yi çeviren İslâm memleketlerinin siyasi ve medenî gerilemeleri ile, XV inci asırda başlar. Nitekim XVI ncı asırda yalnız milletlerarası ticaret bakımından değil, Osmanlı imparatorluğunun kurulmasının yollar üzerinde husule getirdiği neticeler dolayısıyla de, bu yol tamamiyle ticarî ehemmiyetini kaybettiği için bu asıra ait Osmanlı *tahrir defteri*'nde kervansaray basit bir *zâviye* olarak mevcut bulunmaktadır. Köyün nüfusu 800 kişiye indi; halbuki bugünkü nüfusu 485 dir. XIII-XIV üncü asıra nazaran bir inhitat manzarası arzeden Anadolu'nun XVI ncı asırda bugünkünden daha kesif olduğunu ileri sürmemizi mümkün kılacak diğer misaller de mevcuttur.

Kervanların geçtiği kasabalar gibi konakladığı kervansarayların civarı da küçük bir ticaret merkezi haline gelirdi. XIII üncü

asırda Suriye, Irak, Şarkî Anadolu ve Ermenistan'dan Kayseri, Sivas istikametinde ilerliyen yolların kavşağında bulunan Karatay kervansarayını civarında böyle bir merkez idi. Kervansarayın inşasından sekiz sene sonra orada on beş dükkân ve kira getiren evlerin bulunması bu ticarî faaliyet hakkında bize bir fikir verebilir. Bratianu'nun sırf kervansarayın bulunmasına dayanarak burasını bu asırda büyük bir ticaret merkezi diye vassıflandırması, biraz mübalâgalı olmakla beraber, yerinde bir tahmindir³³. Tokat ile Zile arasında, Sivas'dan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan Pazar hanı ile Âzine Pazar hanı gibi hanların isimleriyle buralarda birtakım pazar (*Panayır*) ların ve bunun neticesi olarak da bazı kasabaların meydana geldiği muhakkak olarak kabul edilebilir. Evliya Çelebi, Âzine pazarının kaza olduğunu ve orada mamur bir han bulunduğunu söyler (III, s. 327). Yine onun Sivas'ın bir menzil şimalinde Sivas Yenişehri hakkında verdiği malûmat, yukarıda kaydettiğimiz yeni hanın yerinde vücut bulması dolayısıyla zikre şayandır. Bin haneli güzel bir müslüman şehri olduğunu, bir câmii, iki mesçidi, bir hamamı, bir mektebi sibyanı ve taştan muazzam bir hanı bulunduğunu, kervansarayın yüz tavra at aldığını, hanın önünde yolun her iki tarafında elli dükkân mevcut olduğunu, Sivas'la Tokat arasında bir menzil olduğundan gündün güne büyüdüğünü, çarşı ve hanın iki başında kale kapısı gibi büyük kapıları bulunduğunu zikrettikten sonra eskiden korkulu ve derbent yer olması dolayısıyla hâlâ burada oturan halkın *örfi vergilerden muaf* olduğunu söyler (III, 236). Konya Kayseri arasında çok daha faal bir yol üzerinde bulunan kervansarayların da aynı çeşit ticarî faaliyetleri ve, netice olarak, bazı kasabaları meydana getirdiği kabul edilirse de maalesef kaynakların yokluğu sarih bir şey söylemğe mânidir. Yalnız Sadettin Köpek (Zazatın) kervansarayını civarında bazı köşklerin mevcudiyetini biliyoruz ki bu yukarıdaki tahminimizi teyit eder bir kayıddır³⁴.

³³ *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII e siècle*, Paris 1929, p. 167.

³⁴ *روز دیگر عزم قونیہ نمودند اهالی آن بر عادت معهود تا بکاروانسرای سعدالدین کویک بکوشکها آراسته* (İbn Bibi, 593).

VII

Selçuk kervansaraylarının tariht mahiyeti hakkında verdiğimiz bu malûmatı ikmâl edebilmek için bunların menşeleri meselesine kısaca temas etmek faydalıdır. Şüphesiz bunlar daha evvel İslâm dünyasında kurulan ribâtlar'ın bir devamından başka bir şey değildir. Bundan dolayı Selçuk devrine ait kronik, kitâbe ve vakfiye gibi kaynaklarda bunlara kervansaray, han kelimeleriyle müteradif olarak ribât da denilmektedir. Ribâtlar umumiyetle İslâm dünyasının hudutlarında, askerî gayeler için, yapılmış müstahkem yerlerdir. İslâm memleketlerinin her tarafından gönüllü askerler, gaziler cihâd, yani İslâmiyet uğrunda muharebe, yapmak için hudutlardaki bu müstahkem yerlerde barınırlar. İçlerinde yatacak, yiyecek yerleri, anbarlar, mesçit ve hamamlar, hayvan ahırları bulunan bu ribâtlar hudutlarda bir müdafaa sistemi halinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem surlarla, surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilirdi. Düşmanı tarassut eden kulelerinde ateş ile verilen işaretler sayesinde uzak hudut boyları arasında sür'atle haberleşmek mümkün olur ve düşmanın vaziyetine karşı alınacak tedbirler bildirildi. Bu ribâtlar vaziyete göre devletin, veya malını cihâd uğruna tahsis eden zenginlerin büyük vakıflarıyla beslenirdi. Arap coğrafyacıları, yalnız Maverâünnehr'de 10000 ribât bulunduğunu söylerler³⁵.

İslâm hudutları daha ileri ülkelere gittikleri zaman tabiatıyla bu ribâtlar askerî mahiyetini kaybederek vakıfları ve eski teşkilâtıyla yolculara mahsus bir kervansaray halini alırlardı, ki kervansarayların ribât adını alması bununla ilgilidir. Mamafih İstahraf, daha X uncu asırda Türkistan'da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribâtların mevcut olduğunu söylüyor. Ona göre Maverâünnehr halkı kadar misafirperver ve dindar halk yoktur. Misafirleri kabul etmek için, İbn Baţûta'nın Anadolu'daki Ahiler hakkında dediği gibi, birbirleriyle münazaa bile ettiklerini, başka İslâm ülkelerinde zenginlerin çoğu malını zevklerine, mezzimum işlere sarfettiği halde, buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve cihâd uğrunda harcadıklarını, yolları imâr ve تنها yollarda ribâtlar vücade getirdiklerini, hiçbir belde, bir köy, yol giden

³⁵ Ribâtlar hakkında Prof. Fuad Köprülü'nün *Vakıflar dergisi*'nde Ribât adlı mühim makalesine bakınız (II, s. 267-288).

bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki orada bir ribât yapmamış olduklarını, bunların ekserisinde yolcuların meccanen yiyip yattıklarını, hayvanlarını yemlediklerini, söyler. Hattâ o, Semerkant mıntakasında bulunan bir menzile çok defa birden yüz, iki yüz yolcu hayvanlariyle birlikte konup meccanen yiyip yattıklarını, sahibinin bundan üzölmek değil memnun olduğunu, burasının yüz yıldan fazla kapısının kapanmadığını hayretle zikrederek ³⁶. Makdisî de, Türkistan'daki ribâtlardan bahsederken, Espîcap'da 2700 ribât bulunduğunu, şehirdeki Karatekin ribâtının vakıflarından aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğunu, bunun fakirlerin ekmek ve yemek parasına sarfedildiğini, yazar ³⁷. Görölüyor ki, bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askerî gayeler dışında, yolcuların meccanen yemek ve yatmaları için kervansaray (ribât) inşası ananesi İslâm âleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. Selçuklular birçok ananelerle birlikte bu kervansaray ananesini de Türkistan'dan getirmişler ve İslâm âleminde, her sahada olduğu gibi bu hususta da, takip ettikleri devletçilik zihniyetiyle, imparatorluklarının her tarafına yaymayı devletin menfaati icabı saymışlardır, ki Osmanlı imparatorluğunun şayanı dikkat bir maharetle tatbik ettiği devletçilik Selçuklularla başlayan bir hareketin gelişmesinden başka birşey değildir. Bu, İslâm tarihinde Selçuk istilâsının, üzerinde durulması gereken, ehemmiyetli neticelerinden biridir. Yukarıda Türkiye Selçuklarının bahsettiğimiz iktisadî ve ticarî siyasetleri ve bu arada kervansaray inşa etmeleri keyfiyeti de bunun bir tezahürüdür. Nizâm ül-mülk kervansaray inşa edilmesini, *kâriz* yapmak, *kanal* açmak, *köprü* kurmak, *köyleri imar*, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için *medrese* vücade getirmek gibi işlerle birlikte, Selçuk padişahlarının vazifeleri arasında sayar ³⁸. Filhakika bu keyfiyet, bize kadar kalan eserlerle müşahede edilebildiği gibi İslâm müelliflerinin müttefikan rivâyetleriyle de meydana çıkmaktadır ³⁹. Bundan dolayı kervansaray ananesinin yakın şarkta inkişafı Selçukluların ve ondan doğan Türk devletlerinin eseridir.

³⁶ K. Mesâlik el-memâlik, B G A. I, Leiden 1927, s. 289, 290.

³⁷ Ahsen üt-tekâsım, B G A. III. Leiden 1906, s. 283.

³⁸ Sığâset-nâme, Tahran neşri, s. 6.

³⁹ Bunun için misal olarak Râvendî, *Rahat uş-Şudâr*, (s. 65, 66); ve Necmeddin Râzi, *Mirşâd ül-'ibâd*, (s. 13) nin parlak cümlelerine bak.

Fakat bu husustaki faaliyetlerin ençok inkişaf ettiği saha Selçuk Türkiyesidir. Bu, yukarıda belirttiğimiz gibi, memleketin coğrafî ve ticarî mevkiile ilgili olduğu gibi Türkistan ve Türkiye münasebetleri dolayısıyla etnik durumla, yani Türk geleneğini en iyi yaşatacak şartları haiz olmak ile de alâkalı olmalıdır. Yine Nizâm ül-mülk diyor ki, padişah ordusuyla hareket ettiği zaman konak yerlerinde halka zahmet edilmemesi için bu gibi yerler padişahın hasları haline konmalı ve bu gibi yerlerde yapılan *ribât* (kervansaray) lar civarı ordunun konak yeri olmalıdır⁴⁰. Bu, Selçuk kervansaraylarının askerî ehemmiyet ve gayelerini de meydana koymak bakımından şayanı dikkattir. Filhakika Karatay kervansarayı Selçuk ordularının doğu ve batı hareketlerinde konakladığı bir yer olduğu gibi Memlûklar sultanı Baybars da Anadolu'ya gelirken ordusu ile burada misafir olmuştur. Yukarıda Aksaray civarında bulunan Alâaddin kervansarayından, orada vukubulan muharebeden bahsetmiştik, ki bu da onun ordu için bir konak olmasıyla izah edilmek icabeder. Moğol kumandanı Baycu'nun Eyyuphisar civarında bulunan *Kılıçarslan ribâtı*'nda (yanında) kışladığı, Kongurtay'ın aynı havalideki *Pervâne ribâtı* etrafında karargâh kurduğu hakkındaki kayıtlar kervansarayların ordunun emniyeti ve ihtiyaçlarını sağlaması bakımından gördükleri hizmetlerle ilgilidir⁴¹. İbn Bîbî'nin kervansaraylar hakkında verdiği kayıtların da hemen hep askerî hareket ve seferler dolayısıyla meydana çıkması mânalıdır. Esasen yukarıda Karamanlıların ve İrincin'in mücadeleleri dolayısıyla Keykubad kervansarayı hakkında verdiğimiz malûmat bu ehemmiyeti daha açık olarak ifade etmektedir. Kervansaraylıların müdafaa vaziyetleri hakkında verdiğimiz malûmat askerî ehemmiyetleri ve bu maksat uğrunda kullanılmış olacaklarını meydana kor. Hususiyile hudutlara yakın olan kervansarayların muharebe zamanlarında, eski hudut ribâtları vazifesini gördüğü muhakkaktır. İbn Bîbî I. İzzeddin Keykâvus'un Eyyubîlerle yapılan muharebesinden bahsederken esir olan Selçuk askerlerinin hanlara hapsedildiğini, Keykâvus'un Kılıçarslan'ın askerlerini Alâaddin kervansarayında tevkif ettiğini bildirmekle beraber bu askerî ehem-

⁴⁰ *Siyâset-nâme*, s. 71.

⁴¹ *Aksârâyî, Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 42, 127.

miyetleri bakımından pek de bir şey ifade etmez⁴². Müdafaa tertibatları dolayısıyla korkulu geçit yerlerinde kervansaray inşa ediliyordu. Osmanlı imparatorluğu da bu yoldaki faaliyetlere geniş bir nisbette devam etmiştir. Fahreddin Mübarekşâh yollar, köprüler ve korkulu geçit yerlerinde kervansaray (ribât) inşa edilmesini padişahların vazifeleri arasında zikreder⁴³.

Yukarıda Sivas'ın şimalinde bir menzil uzaklıkta bulunan *Yeni han* hakkında Evliya Çelebi'den naklettiğimiz malûmat Yeni hanın hem Sivas'dan bir menzillik mesafede bulunması, hem de korkulu bir derbent olması dolayısıyla bir kervansarayın kurulması için zarurî olan şartları haiz bir yerde vücut bulduğunu göstermektedir.

Ticarî bakımdan ehemmiyetsiz olan küçük yollarda da hayır-severler tarafından kurulan ve devletin himaye ve teşviklerine mazhar olan *zâviye*, *hanekâh* ve imâretler ticarî faaliyetleri hedef tutan hayır müesseseleri olmamakla beraber yolcuları barındırmaları kervansarayların vazifelerine bir yardımcı olmaları dolayısıyla burada zikredilebilir⁴⁴.

Selçuk kervansarayları, Osmanlı devrinde, bir taraftan Anadolu'da milletlerarası ticarî faaliyetlerin durması, öte yandan imparatorluk yollarının Selçuk Türkiyesi yollarına mutabık olmaması bunların ehemmiyetini düşürmüş, birçoğunu az işliyen yollar üzerinde birer zâviye haline getirmişti. Meselâ Osmanlı imparatorluğunun Suriye ve Irak'a bağliyan yol, Konya Adana istikametini takip etmiş, Antalya'dan Sivas'a veya Elbistan'dan Kayseri ve Sivas'a giden yol ancak bu iç vilâyetleri bağliyan tâli bir yol mahiyetini almıştı. Bununla beraber Osmanlı imparatorluğu ihtiyaç nisbetinde yollar üzerinde Selçuklular gibi kervansaray inşasına devam etmiştir. Böyle olduğu halde Selçukluların hüküm sürdükleri sahalarda yolların değişmiş olmasına rağmen, bu türlü bir inşaat gözükmez. Fakat İmparatorluğun, yalnız hac yolu olması dolayısıyla dinî değil, askerî ve siyasî ehemmiyeti bakımından da mühim olan İstanbul'dan Suriye'ye

⁴² İbn Bibî, s. 194.

⁴³ *Tarih-i Fahreddin Mübarekşâh*, nşr. D. Ross, s. 17.

⁴⁴ Orta-çağda Türkiyesi'nde büyük bir yekûn tutan bu müesseseler hakkında, birçok vakfiyeleri elimizde bulunduğundan, kervansaraylara nazaran daha iyi bir durumdayız. Bunlar hakkında ayrı bir tetkik hazırlıyoruz.

giden yol üzerinde, Suriye dahilinde, kervansaraylar bina ettiği gözönüne getirilecek olursa İstanbul-Suriye arasında, Anadolu'dan geçtiği yerlerde, kervansaray yapıp yapmadığı araştırılmıya muhtaç bir mevzu olarak kalıyor. Suriye'de yapılan bu kervansaraylardan birinin vakfiyesine dayanarak *Netâyic ül-vukuât*'ın verdiği malûmat bizim Selçuk kervansarayları hakkında verdiğimiz malûmatı ikmal etmek ve bunların teşkilât ve mahiyetlerini daha iyi belirtebilmek maksadiyle burada zikredilmek icabeder. III. Ahmed zamanında Enişte Hasan Paşa'nın yaptırdığı *Kara Mugurt* kervansarayının vakfiyesine göre, burası hacca ve bütün Arabistan taraflarına giden yolun bir geçidi iken zamanla köyleri yıkılmış, arazi boş kalmış ve bu havali hırsız ve eşkiya yatağı haline gelmiş olduğundan Hasan Paşa halkın refah ve âsaişini, yolun emniyetini temin etmek maksadiyle bu yeri yedi bin beş yüz kuruşa satın alarak vakfetmiştir. Vâkif orada bir kale, içinde bir câmi, iki hamam ve doksan ocaklı bir han, bir mektep, bir imâret, otuz dükkân ve burada vakıf işlerine ve şartlarını ifaya memur müteveli, kâtip, vâiz, kayyim, müezzinler ve kale muhafızı olan neferler için evler inşa etmiş idi. Gelip geçen yolcuları korumak için günde on beş akçe ulûfe ile yirmi altı nefer süvari, otuz akçe gündelik ile bir süvari ağası, yirmi akçe ile kethüda, on yedi akçe ile bir alemdâr, on altı akçe ile bir çavuş ve kale muhafızı için onar akçe gündelik ile on beş nefer piyade, on beş akçe ile bir dizdâr, on ikişer akçe ile dört kapıcı tayin edildiği gibi, câmi, mektep ve imâret memur ve müstahdemlerine de muayyen yevmiyeler tahsis edilmiştir. Bundan başka kervansarayda çalışan bütün insanlara orada pişen yemeklerden verileceği vakfiyede yazılıdır. Kervansarayda yolculara yemek veren imâret için de yılda yüz seksen beş kile *pirinç*, dört yüz kırk dört okka *sade yağ*, üç bin iki yüz okka *koyun eti*, üç yüz okka *bal* ve buna mümasil diğer maddeler tayin etmiştir⁴⁵. Bu, kervansarayların imar, iskân ve emniyeti temin bakımından ne büyük bir rol oynadıklarına, kervansarayların nasıl mâmureler yarattıklarına güzel bir misaldir.

⁴⁵ *Netâyic ül-vukuât*, II, s. 105-106. Prof. Fuad Köprülü Suriye'deki Osmanlı kervansarayları hakkında arkeolojik bir araştırma yapan J. Sauvaget'in makalesi dolayısıyla bu ve başka birtakım tarihi malûmatı vermiştir (Vakıflar dergisi, II, s. 468).

Sokullu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki kervansarayı hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği malûmat bu müesseselerde câri olan usul ve âdetleri göstermek bakımından dikkate değer: "Bir bâb-ı azîm içre kal'a misâl karşı karşıya 150 ocak han-iki kebîrdir. Haremli, develekli, ahırlı olup sadece ahuru üç binden ziyade hayvan alır. Kapuda daima didebbanları nigeşbanlık ederler. Ba'del'aşâ kapuda *mihter-hâne* çalınup kapu sedd olunur. Didebbanlar vakıftan kandiller yakup dibinde yatarlar. Eğer nisfülleylede taşradan müsafir gelirse kapuyu açup içeri alırlar; mâhazer taâm getirirler. Amma cihân yıkılsa içeriden taşra bir âdem bırakmazlar, şart-ı vâkîf böyledir. Ta cümle müsâfirin kalktıktan yine mihterhâne döğölüp herkes malından haberdar olur. Hancılar, dellâllar gibi: "Ey ümmet-i Muhammed! malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?," diye rica edüp nidâ ederler. Müsafirin cümlesi "Tamamdır, Hak sâhib-i hayrata rahmet eyleye," dediklerinde bevvâplar vakt-i şâfiî iki dervâzeleri güşâde idüp yine kapu dibinde,, gâfil gitmen, bisât gaip etmen, her kesi refk etmen, yürün Allah âsân getire,, deyü dua ve nasihat ederler. Herkes bir cânibe revân olur. Bu hanın garbinde vüzera ve vükelâ, âyan ve kibar için haremli, divan hâneli, yüz elli höcreli, hamamlı, kilerli, matbahlı bir sârây-ı azîm vardır ki medhinde lisan kasırdır,"⁴⁶. Sultan Süleyman namına yazılan kanunnâmede kervansaraylar hakkında konulan hükümler Evliya Çelebi'nin ifadesini teyit etmektedir. "Kervansaraycılar emin ve mutemed kimseler olup her sabah kervansaray halkına icazet vermeden kervansarayda konan halkdan istifsar edüp kimsenin rızkı sırkat ve nehb olmadığı malûm ve muhakkak olduktan sonra kârbânsaray kapusun açivere. Ve Kârbansaraycı bu manâyı eyidüp düstur vermiş olup sonra kârbansaray halkından kimesne rızkın ve esbabın uğurlandı dise mesmû olmaya. Ve eger kârbansaraycı ol manâyı eyitmeden halka düstur vermiş olup ol gice kârbansarayda konan halkın nesnesi uğrulanmış olup, ki muhakkak ola, kârbansaraycıdan çun gadr oldu uğrulan esbabın kıymetini kârbansaraycıya tazmin ettüreler,"⁴⁷.

⁴⁶ Evliya Çelebi, III, s. 300.

⁴⁷ TOE neşri, s. 8.

VIII

Yollardaki kervansaylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar da tüccar ve yolculara mahsus olmakla beraber bunların tamamıyla ticarî mahiyette ve ücretli müesseseler olduğunu burada belirtmek lâzımdır. Elimizdeki bütün vakfiyeler bunu teyit etmektedir. Bundan dolayı bunlara asla ribât (nâdir olarak kervansaray) denilmeyip sadece *han* denilmiştir. Şehirlerde ticarî ehemmiyetleri nisbetinde hanlar vardı. İbn Sa'îd, ana şehirlerden ve büyük merkezlerinden biri olarak vasıflandırdığı, Sivas'da, yolculara mahsus olmak üzere, yirmi dört han bulunduğunu söyler,⁴⁸ ki Moğolların işgali sırasında şehrin 120000 nüfusu bulunduğu⁴⁹ ve şehrin o zamanki ticarî ehemmiyeti gözönüne getirilirse bu miktarın yalnız ticarî yolculara ait olduğu tarzında anlaşılması icabeder. Filhalka ticarî maksat gütmeyen ilim ve tasavvuf adamları, dervişler ve fakirler için, her şehirde olduğu gibi, burada da birtakım zâviyelerin bulunduğunu ve bu türlü misafirlerin hanlarda kalmadıklarını biliyoruz. Eflâkî, Mevlâna'nın babası Bahâeddin Veled'in Konya'ya ilk gelişinde I. Alâaddin Keykubâd tarafından davet edilmesi üzerine Bahâeddin'in ona: "İmamların ineceği yer *medrese*, şeyhlerin *hânekah*, beylerin *saray*, tüccarların *han*, rindlerin *zâviye*, gariplerin *mastaba*," olduğunu söyleyerek onun Altun-aba medresesine indiğini yazarken zamanın bu türlü müessese ve bunların gayelerini belirtmiş olur⁵⁰. Bu husus diğer kaynaklarda ve bunlardan kalan vakfiyelerde tasrih edilmiştir. Şehirlerdeki hanlar yollardaki kervansaraylara benzer bir teşkilâta malik idi. Meselâ I. Keykâvus'un Sivas'da yaptırdığı *Dâr uş-Şifa*'nın vakfiyesinde (618 tarihli) orada bulunan Emir Ahur İmadeddin Ayaz'a ait bir *fonduk* (han)'da bir *mescid*'in bulunduğu kaydedilmiştir. Nitekim ticaret maksadiyle şehirde bulunan yabancı tüccarlar arasında bir de Ceneviz kolonisi mevcuttu, ki bunların uzun zaman kiralayıp oturdukları *Kemaleddin fonduk*'unda da bir kilise bulunuyordu⁵¹. Kırşehir'de Caca oğlu vakfiyesi yalnız vâkıfın

وهي من امهات البلاد مشهورة على السنة التجار... ان فيها اربع وعشرين خاناً للسبيل
(Ebü'l-Fidâ, *Géographie*, II, p. 139; *Şubh ül-a'sa*, V, s. 349).

⁴⁹ Khalkokondyle, I, 47.

⁵⁰ *Menâkib al-'ârifin*, varâk 8a; Cl. Huart, terc. I, p. 22.

⁵¹ Bratianu, *Commerce genoise*, p. 163.

orada on bir hanından bahseder, ki bunların birinde bulunan mesçidin imamından ve onun maaşından bahsedilir. Müntecib ü d-dî n'in eserinde Belh'te bulunan *Ribât-i Rismân-furûşân*'da bir medrese ve bir kütüphane bulunduğuna dair bir kayıd mevcuttur, ki bu müesseselerin teşkilâtı bakımından dikkate şayandır⁵². Evliya Çelebi Sivas'daki hanların sayısını on sekiz olarak verir⁵³. Fakat şehirlerde bulunan bu gibi hanlar yalnız tüccar yolculara mahsus olmayıp bizzat tüccarların da yerleşip alış veriş ettikleri yerlerdir. Sahib Fâhreddin Ali'nin Sivas'daki *Şâhibiyye* medresesine ait mühim vakfiyesinde onun orada bulunan bir hanında on dokuz dükkân bulunduğu kayıtlıdır. Türlü kayıtlar bu türlü hanların tüccarın cinsine ve ihtisasına göre ayrıldığını göstermektedir. Nitekim vakfiyelerde *Pamuk hanı*, *Bezazlar han'ı*, *Şekerciler han'ı*, *Saraçlar han'ı*... gibi türlü ticaret yapan veya tacirleri barındıran hanlara rastlıyoruz. Şehirlerdeki bazı hanların halkın zevk ve eğlence yeri olarak kullandığı da gözükmektedir. Meselâ XIII üncü asırda Konya'da bulunan *Ziyaeddin han'ı* böyle idi. Rivâyete göre, burada çok güzel, hoş sesli, çengi çalan bir kadın vardı. Onu dinlemeye gidenlerin birçoğu kendisine ve sesine aşık olmuşlardı, ki sultanın hazinedarı Şerefeddin de bunlar arasında idi; ve nihayet o beş bin dinar (yani takriben yüz bin lira) mihr vermek suretiyle onunla evlenmişti⁵⁴.

Ehemiyyetlerini belirtmeğe çalıştığımız Selçuk kervansarayları hakkında daha etraflı bilgi edinmek şüphesiz ancak bundan sonra çıkacağını umduğumuz vakfiye ve sair vesikalarla mümkün olabilecektir.

⁵² و مدرسه اتابکی ورباط ریسان فروشان و تیار داشت خزانه کتب درین رباط بوی باز گذارند... تا خزانه کتب را بحضور ائمه معتبران دیوان برادری اعزى ادام الله تمکینهم عرض دهند وتفصیل مهذب منقح کنند و بنغازی امین سدید شایسته سپارند تا تیار آن می دارد 35 b, 36 a Bu kitap hakkında Muhammed Kazvî'nin, *Blst-Makale*, (II s. 156) sine bakınız.

⁵³ *Seyahat-nâme*, III, s. 253.

⁵⁴ Eflâkî, *Menâkib ül-ârifîn*, Ankara umumî ktp. Yazm. Varak. 89 b; *Mevlânâ'nın mektupları*, İstanbul 1936, s. 75.